

Egy többfogásos határozottsági ciklus – magyarosan

Egedi Barbara
MTA Nyelvtudományi Intézet
egedib@yahoo.com

1. Újraelemzés és nyelvi ciklus, a határozottsági ciklus

Újraelemzés: egy nyelvtani szerkezetet a beszélő más nyelvtani szabállyal értelmez és produkál, mint az a beszélő, akitől a szerkezeti mintát kapja

Grammatikalizáció: az újraelemzés során, egy adott lexikális elem nyelvtani funkció jelölőjévé válik, avagy egy eleve nyelvtani funkcióval bíró elem funkciója tovább specifikálódik. Szemantikai jegyeket vesz, használati kontextusa változik, gyakran kiszélesedik, maga az érintett elem akár formailag egyszerűsödik

A ciklikus nyelvi változás lényege:

A grammatikalizációs változás mindig magával vonja az elvesztett szemantikai jegyek és grammatikai funkciók megújulását... (Szóalkotás, kölcsönzés, új szerkezet?)

Határozottsági ciklus / DP-ciklus

Joseph Greenberg (1978): MNM > névelő > nyelvtan nem / névszói kategória jelölője

Elly van Gelderen's (2011): a MNM rendszer megújítása két stratégia mentén:

- 1.) a régi forma morfológiai vagy lexikális (adverbiális) megerősítése (*reinforcing strategy*)
- 2.) a konstrukció kibővítése még egy MNM hozzáadásával (*incorporation*)

A két stratégia párhuzamosan → óészaki (van Gelderen 2007: 295 and 2011: 207-208).

2. Névelő nélküli állapot, a névelő kialakulása, korai használata

Határozott névelő a magyarban

A határozott névelő belső fejlődés eredményeképpen alakult ki, és a folyamat feltehetően a korai ómagyar korra, illetve a kései ómagyar kor első felére tehető (Simonyi 1914: 68-69; Klemm 1928: 317; D. Máta 2003b: 419-420; I. Gallasy 1991, 1992).

A grammatikalizáció során a MNM funkcionális kettéhasadása

De mi volt előtte? Az uráli nyelvekben nincs határozott névelő!

Kivételek: – mordvin, határozott és határozatlan főnévragozás (Zaicz 1998: 191-193)

– finn beszélt nyelvi változatában, viszonylag új jelenség (Laury 1997)

Px-determinálás az ősmagyarban?

A birtokos szuffixumok nem-birtokosi (determináló) használatáról uráli nyelvekben, vö. pl. Collinder (1960: §616), Künnap (2004). A jelenség mélyebb elemzéséhez Fraurud (2001), Nikolaeva (2003). Proto-urálira: Décsy (1990: 81)

Ómagyar kori határozott névelő (korai és kései ÓM kor)

Értelmezési problémák:

→ Formai és disztribúciós alapon nem lehet egyértelműen elkülöníteni a névelős és a mutató névmásos kifejezéseket.

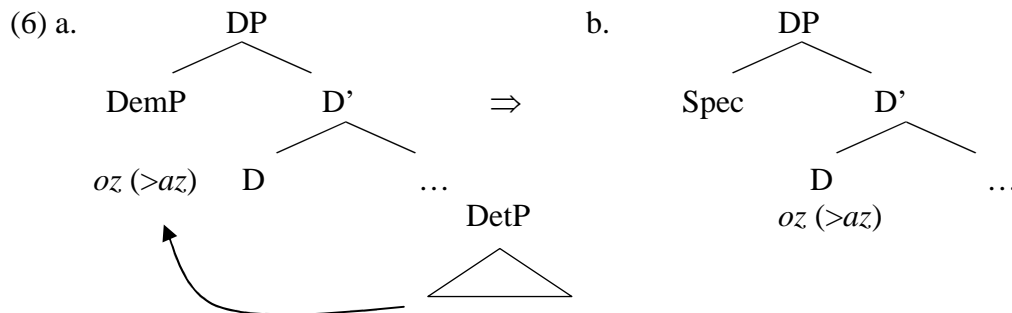
→ De: szemantikai és pragmatikai kritériumok alapján igen (Himmelman 2001: 833-834)

A határozott névelő rendszerszerű használata, a maitól jelentős eltérésekkel ugyan, de egyértelműen kimutatható a kései ómagyar forrásokban, a legelső kéziratok kódexektől fogva. (Egedi 2011, 2013 és megjelölött)

(1) ez kenerekre	(JókK 76)
(2) èn keñèrimèt	(BécsiK 182)
(3) az èlètn ^c keñèrè	(MünchK 91ra)
(4) Tahat fèlkèluē parančola a • zèlècn ^c & a • tèngern ^c & lɔtuala nag čèndèssèg Bizoñ az
èmberec čudalkodnacuala mōduan Minèmo èz mèt Ø zèlèc & Ø tènger èngèdnèk nèki	(MünchK 14va)
(5) Azert vèuè Ø kiral a gÿrot ɔ kèzèbɔl	(BécsiK 56)

A korai ómagyar névelő-használat lehetséges eseteinek áttekintése: Benkő (1980: 258-260)

A mutató névmási módosító újraelemzése határozott névelőként
(Vö. Giusti (2001: 167) javaslata a latin *ille* újraértelmezéséről)

‘Head Preference Principle’ (van Gelderen 2008:246 és 2011:13)

Mutató névmási determinánsok egy alsóbb pozícióban (vö. Giusti (1994), Bernstein (1997) és mindenek előtt Szabolcsi (1994) a D és egy alsó DET pozíció elkülönítéséhez)

3.1. A mutató névmási rendszer megújulása: a megerősített névmások

Pl. (eccu-) + iste/ipse/ille > újlatin mutató névmási módosítók (vö. pl. Giusti 2001: 170).

Ómagyarban két mutató névmási pár is kimutatható: *ezen/azon* és *imez/amaz*,

(7) Azert mert èzen èmber három nèuèckèl nèuèztètèc	(BécsiK 234)
(8) Azon idòben az kÿralnak uduaraba uala ég uitez	(KazK 45r)
(9) veeseetɔk óketh imez palotaaban	(SándK 12v)
(10) tawol legen te telled hogÿ amaz embert zeressed
kÿt mìnðenbe ellensegesth vallaz	(LobkK 297)

Az *ezen/azon* alakú megerősített névmások eredetéről:

az *ez/az* + nyomatékosító szerepű *-n* névmásképző (vö. TESz I. 819, EWUng 62 and 345).

Az *ezen/azon* nyomatékos alakok már ősmagyar koriak (D. Máta 2003. 217), míg az *imez/amaz* a kései ÓM korban jött létre (G. Varga 1992: 489).

Eredeti jelentés: azonosító névmás

vö. korai kódexek: JókK: *azon* 13/15, BécsiK 20/30

Az *imez(emez)/amaz* alakú megerősített névmások eredetéről:

(Az *em-* előtagú elemek analógiás alapon keletkeztek, csak 1628-tól adatolhatók (TESz I. 758-759)

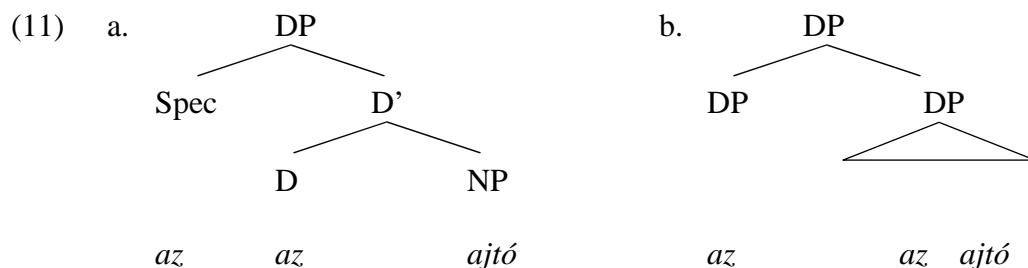
„Az *im-* (és *am-*) előtaggal alakult szavaink mondattani tapadással keletkezett összetételek. Az eredetileg önálló *im* az *ím-*, *íme* alakváltozata. Az előtag funkciója a nyomosítás volt.” (TESz II. 203). „Az eredetileg önálló *am* valószínűleg az *ám* alakváltozata, attól szóhasadással különült el. (...) Az *am-* szerepe figyelemfelhívás, nyomosítás, szembeállítás.” (TESz I. 146)

1. Táblázat: MNM determinánsok tíz normalizált ómagyar kódexben

kézirat	dátum	tokenszám	<i>e/ez</i>	<i>a/az</i>	<i>ezen</i>	<i>azon</i>	<i>ime(z)</i>	<i>ama(z)</i>
JókK	1370u/1448k	22733	272	573	5	15	-	-
BécsiK	1416u/1450k	54423	407	2233	6	30	-	-
BirkK	1474	2142	22	130	1	6	-	-
FestK	1492-1494	23700	77	234	-	13	1	-
GuaryK	1495 előtt	21714	450	1390	13	2	-	3
Könyvecse	1521	8745	85	623	-	2	-	1
KazK	1526-1541	20027	259	1437	3	4	4	3
CzechK	1513	10998	88	239	-	-	-	-
BodK	16.sz. első fele	10084	119	554	-	4	-	2
MiskTör	1525	974	3	38	-	-	-	-
Összesen		175540	1782	7451	28	76	5	9

e/ez/a/az össz. előfordulásából alanyesetű önálló névmás: 6,21% (GuaryK), 4,85% (JókK)

3.2. A mutató névmási rendszer megújulása: a determináns duplázás

(12) a. **ezek** a könyvek b. **azt** a könyvet c. **azokat** a könyveket

4.2. Mai magyar adatok és dialektális ínyencségek

I. Jelöletlen szerkezet: determinánsduplázás *ez/az a vélemény*

- (17) a. a miniszter véleménye + ez a vélemény ⇒
b. *a miniszter ez a véleménye
c. a miniszternek ez a véleménye

II. Stilisztikailag jelölt szerkezet: *ez/az a vélemény*

- (18) *e/ezen/azon/eme/ama a vélemény
(19) Nem ismerjük *e/ezen/azon/eme/ama* véleményeket.
(20) a. a miniszter *e/ezen/azon/eme/ama* véleménye
b. a miniszternek *e/ezen/azon/eme/ama* véleménye

Szabolcsi (1994) alsó DET pozíciója (vö. determináns kvantorok)

- (21) a. a hercegnő *minden/melyik/valamennyi/egyik* kívánsága
b. a hercegnő *e/eme/ezen* kívánsága

Kombináció névmási birtokossal → alsó pozíció jól látszik

- (22) a. a ti *e/eme/ezen* kívánság-a-i-tok
b. *a *e/eme/ezen* kívánság-a-i-tok

III. Dialektális adatok: *azt az ajtókat; az az ajtókat* típus

Északkelet-Magyarország (Kálmán 1966: 85)

- (23) ezt a házakat

Palóc nyelvjárás (Király 1991: 538; Kiss 2006: 530):

- (24) Haggyuk ezt a gyerekeket táncolni!

Domokosi (ma: Dămăcușeni, Románia) nyelvjárásziget (Németh 1913:67):

- (25) az az emberek nem jó hâré mennek
(26) add az a gyermeknek
(27) az a háztúl semmi se szerencsés

Hivatkozások

- Bartos, Huba (2000). 'Az inflexiók jelenségek szintaktikai háttere', in Kiefer, Ferenc (ed.), *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 653-762.
- Bartos, Huba (2001). 'Mutató névmási módosítók a magyar főnévi szerkezetben: egyezés vagy osztozás?', in Bakró-Nagy, Marianne – Zoltán Bánréti – Katalin É. Kiss (eds.), *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Budapest: Osiris, 19-41.
- Benkő Loránd (1980). *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemélei*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Bernstein, Judy B. (1997). 'Demonstrative and reinforcers in Romance and Germanic languages', *Lingua* 102: 87-113.
- Collinder, Björn (1960). *Comparative Grammar of the Uralic Languages*. Uppsala: Almqvist & Wiksell
- Décsy Gyula (1990). *The uralic protolanguage: a comprehensive reconstruction*. Bloomington, Indiana: Eurolingua
- D. Máta, Mária (2003). 'Szófajttörténet', in: Kiss, Jenő – Pusztai Ferenc (eds.), *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 204-233 és 393-429.
- Dömötör Adrienne (2008). A főnévi névmási kijelölő jelző a középmagyar korban. In: Büky L. – Forgács T. – Sinkovics B. (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 17-25.
- Egedi Barbara (2011). Névelőtlenül de határozottan. Lépések egy magyar grammatikalizációs ösvényen. In: Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Szinkronikus nyelvleírás és diakrónia*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 110-127.
- Egedi Barbara (2013). Grammatical encoding of referentiality in the history of Hungarian. In: Giacalone Ramat, A. – C. Mauri – P. Molinelli (eds.), *Synchrony and Diachrony: a Dynamic Interface*. Studies in Language Companion Series 138. Amsterdam: John Benjamins, 367-390.
- Egedi Barbara (megj. előtt). Főnévi kifejezések: határozottság, névelőhasználat, birtokos szerkezetek. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Magyar történeti mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 96-127.
- É. Kiss, Katalin (2000). 'The Hungarian Noun Phrase is like the English Noun Phrase', in Alberti, Gábor – István Kenesei (eds.), *Approaches to Hungarian 7*. Szeged: JATE Press, 121-149.
- Fraurud, Kari (2001). 'Possessive with extensive use: A source of definite articles?', in Baron, Irène, Michael Herslund and Finn Sørensen (eds.), *Dimensions of Possession*. Amsterdam: John Benjamins. 243-267.
- Gelderen, Elly van (2008). 'Linguistic cycles and Economy Principles. The role of Universal Grammar in language change', in Eythórsson, Thórhallur (ed.), *Grammatical Change and Linguistic Theory. The Rosendal Papers*. Linguistik Aktuell 113. Amsterdam: John Benjamins, 245-264.
- Gelderen, Elly van (2011). *The Linguistic Cycle. Language Change and the Language Faculty*. Oxford: Oxford University Press.
- Giusti, Giuliana (1994). 'Enclitic articles and double definiteness: A comparative analysis of nominal structure in Romance and Germanic', *The Linguistic Review* 11: 241-255.
- Giusti, Giuliana (2001). 'The birth of a functional category: from Latin ILLE to the Romance article and personal pronoun', in Cinque, Guglielmo – Giampaolo Salvi (eds.), *Current studies in Italian Syntax. Essays offered to Lorenzo Renzi*. North Holland New Linguistic Series 59. York: Elsevier, 157-171.

- Greenberg, Joseph H. (1978). 'How does a language acquire gender markers?', in Greenberg, J. H., Ch. A. Ferguson and E. Moravcsik (eds.), *Universals of Human Language*. Vol. 3. 47-82. Stanford: Stanford University Press
- G. Varga, Györgyi (1992). 'Névmások', in Benkő, Loránd (ed.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 455-569.
- Kenesei, István (1994). 'Subordinate Clauses', in Kiefer, Ferenc – Katalin É. Kiss (eds.), *The syntactic structure of Hungarian*. Syntax and semantics 27. San Diego: Academic Press, 275-354.
- Kálmán, Béla (1966). *Nyelvjárásaink*. Budapest: Tankönyvkiadó
- Király, Lajos (1991). A mai magyar nyelvjárások, in A. Jászó, Anna (ed.), *A magyar nyelv könyve*. Budapest: Trezor, 521-558.
- Kiss, Jenő (2006). Nyelvjárások, regionális nyelvváltozatok, in Kiefer, Ferenc (ed.), *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai, 517-548.
- Klemm, Antal (1928). *Magyar történeti mondattan*. Budapest: MTA
- Künnap, Ago (2004). 'About the non-personal definite function of the Uralic 3rd person possessive suffix', *Linguistica Uralica* XL 1-4
- Laury, Ritva (1997). *Demonstratives in Interaction. The emergence of a definite article in Finnish*. Studies in Discourse and Grammar 7. Amsterdam: John Benjamins
- Németh, Sándor (1913). 'A domokosi nyelvjárás', *Magyar nyelvőr* 42. 65-71.
- Nikolaeva, Irina (2003) 'Possessive affixes as markers of information structuring: Evidence from Uralic', in Suihkonen, Pirkko & Comrie, Bernard (eds.), *International Symposium on Deictic Systems and Quantification in Languages Spoken in Europe and North and Central Asia*. Izhevsk: Udmurt State University; Leipzig: Max Planck Institute of Evolutionary Anthropology, 130-145
- Simonyi, Zsigmond (1914). *A jelzők mondattana. Nyelvtörténeti tanulmány*. Budapest, MTA.
- Szabolcsi, Anna (1994). 'The noun phrase', in Kiefer, Ferenc – Katalin É. Kiss (eds.), *The syntactic structure of Hungarian*. Syntax and semantics 27. San Diego: Academic Press, 179-274.
- Zaicz Gábor (1998). 'Mordva', in Abondolo, Daniel (ed.), *The Uralic languages*. London - New York: Routledge, 184-218

Ómagyar Korpusz: <http://omagyarkorpusz.nytud.hu>

TESz = Benkő, Loránd ed. (1964-1987). *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I-IV. [= The Historical-Etymological Dictionary of Hungarian] Budapest: Akadémiai Kiadó.

EWUng = Benkő, Loránd ed. (1993). *Etymologischen Wörterbuch des Ungarischen*. I-II. Budapest: Akadémiai Kiadó